

שלוש נשותיו של רבי עקיבא

אביגדור שנאן

דומה כי מבין מאות או שמא אלפי הסיפורים המפוזרים במרחבי ספרות חז"ל – המשנה, התוספתא, התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, מדרשי התנאים והאמוראים – בודדים הם הסיפורים שזכו לטיפול כה מקיף ומכיווני כה מגוונים כסיפור על ראשיתו של ר' עקיבא ועל המקום החשוב שיועד בו לאשתו, בתו של בן כלבא שבוע, הידועה גם בשם רחל. רבים ורבות וגם טובים וטובות כבר דנו בנוסחי הסיפור, בהקשריהם המתחלפים, בהבדלים שבין גירסאותיו השונות (ובמיוחד בהבדל בין נוסח הסיפור בתלמוד הבבלי לבין נוסחו במקורות הארץ-ישראליים), בלשונו ובעיצובו הספרותי, במידת מהימנותו ההיסטורית, במסרים החינוכיים והתרבותיים העולים ממנו, בפרטי עלילה שונים המופיעים במהלכו (כגון עניין "ירושלים של זהב"), בעיבודיו המודרניים לסוגיהם ובמקומו במערכת החינוך לגוניה,¹ עד שנראה שכמעט ולא ניתן עוד לחדש דבר בסוגיה זו. במאמר זה

* יסוד המאמר בהרצאה בשם זה שהושמעה באוניברסיטה העברית בירושלים בחודש סיוון תשס"ב במסגרת סדרת ההרצאות "מדוע?" שמרתי כאן על עיקר מתכונת ההרצאה, אך הוספתי הערות שוליים המבהירות ומרחיבות לכיוונים שונים.

1 ואזכיר כאן את הספרות העיקרית שעמדה לנגד עיניי בשעת הכנת ההרצאה או בעת כתיבת המאמר, וזאת על פי סדר הופעתה בדפוס: L. Finkelstein, *Akiba: Scholar, Saint and Martyr*, New York 1936, pp. 17-25; 'א' אדרת, 'הסיפור בספר האגדה – ב', עלי שיח 4-5 (תשל"ז), עמ' 122-130; ח"ע קולין, ראש לחכמים, תל אביב תש"ם, עמ' 30-34; ש' ספראי, ר' עקיבא בן יוסף, ירושלים תשל"א, עמ' 9-16; י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב 1981, עמ' 111-115 (העוסק רק בסיפור שבמסכת כתובות); ד' צימרמן, שמונה סיפורי אהבה מן התלמוד והמדרש, תל אביב 1981, עמ' 66-72 (העוסק רק בסיפור שבמסכת נדרים); P. Lenhardt und P. von der Osten-

נצרך טקסט אחד נוסף, מודרני, לדיון הרחב שזכה לו סיפורנו וכן נציג שאלה שיש בה משהו מן החידוש בהקשרה הנוכחי, ועניינה באישה נוספת, רומית, שהתלמוד הבבלי מספר על נישואיה לר' עקיבא. טיבה של כותרת המאמר, "על שלוש נשותיו של ר' עקיבא", יתבהר במהלך הדיון.

*

בין עיבודיו המודרניים של הסיפור על ראשיתו של ר' עקיבא מצוי פזמון המוכר לרבים, פרי יצירתה של המשוררת דליה רביקוביץ, הקרוי "רבי עקיבא".² זוהי הבית הראשון שבשיר:

רבי עקיבא איש צנוע
היה רועה בין הרועים
את עדרי כלבא שבוע
עד שנתו הארבעים.

בארבעה טורים אלו, שהם בבחינת מצג לעלילה, מעמידה המשוררת בפנינו "איש צנוע", שעתיד להיות מוכר יותר בשם ר' עקיבא, כמי שהיה עד שנתו הארבעים

Sacken, *Rabbi Akivah*, Berlin 1987, pp. 66-83 (על הסיפור באבות דרבי נתן); ש' ולר, נשים ונשיות בסיפורי התלמוד, תל אביב 1993, עמ' 56-80 (העוסקת בעיקר בסיפור שבמסכת כתובות ובקובץ שבו הוא מצוי); ד' בויארין, 'הנזיר הנשוי': האגדה הבבליית כעדות לתמורות בהלכה הבבליית', בתוך: אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות (בעריכת י' עצמון), ירושלים תשנ"ה, עמ' 77-93; T. Ilan, *Mine and yours Are Hers: Retrieving Woman's History from Rabbinic Literature*, Leiden 1997 (והוא, ללא ספק, החיבור החשוב ביותר לענייננו. הוא עוסק בסיפורים שנדבר בהם בהקשרים רבים ומגוונים, תוך דיון בסוגיות שונות ותוך הבאת דעותיהם של חוקרים נוספים); ת' רפפורט, 'ההבניה הפדגוגית של אישה מסורתית בעידן המודרני - מחקר אתנוגרפי של "שיעור קדושה"', מגמות לט (1999), עמ' 492-516 (על השימוש בסיפור במערכת החינוך הדתית-לאומית); ב' תירוש, הפנתיאון היהודי, תל אביב 2002, עמ' 108-112; ב"צ פישלר, 'ר' עקיבא ונשותיו', מוסף תרבות וספרות של "הארץ", 5 ביוני 2003. להלן נזכיר בשמותיהם רק חלק מן החוקרים הרשומים כאן, על פי הצורך, ולא ניכנס לדיון מפורט בכל דעה ומחקר, אף שדיון כזה יכול ללמדנו רבות על מהלך המחקר בעשורים האחרונים. מיעוט הזכרתם של החוקרים והחוקרות בהערות השוליים לא בא כדי להמעיט כהוא זה מהכרת הטובה שאני חש כלפיהם, ויכול אני לומר על רוב רובם בפה מלא, כי "שלי ושלכם - שלהם הוא".

2 והוא ידוע מאוד בביצועה של הזמרת רבקה זהר. הפזמון הולחן בידי מוני אמריליו, והושר באחד מפסטיבלי הזמר שהיו כה פופולריים בשנות השבעים והשמונים. למילות הפזמון ולמנגינתו ראו: מ' אמריליו, יש פרחים, תל אביב 1985, עמ' 36-37.

רועה של אדם בשם "כלבא שבוע". דברים אלו נשענים על האמור בתלמוד הבבלי (כתובות סב ע"ב): 'ר' עקיבא רעיא דבן כלבא שבוע הוה. חזיתיה ברתיה דהוה צניע ומעלי...! [ר' עקיבא רועה של בן כלבא שבוע היה. ראתה אותו בתו שהיה צנוע ומעולה...]. את שמו של בעל העדרים, כלבא שבוע (במקור אמנם: "בן כלבא שבוע") ואת הרעיון שברועה צנוע אנו מדברים אימצה לה המשוררת מן המקור התלמודי – ועוד נראה מי תיווך בינו ובינה – אך מניין לה כי עד היותו בן ארבעים שנה שירת ר' עקיבא כרועה צאן? מסורת זו, מסתבר, מצויה במקור אחר, שונה לחלוטין, ועוד נעסוק בו להלן.

הפזמון ממשיך וקובע, כי –

ראתה אותו רחל
 בתו של כלבא שבוע,
 ראתה אותו רחל
 שהוא מעולה וצנוע,
 אמרה לו רחל בחשאי: קח אותי לאישה,
 בתנאי שתקדיש זמנך ללימוד התורה הקדושה.

בפזמון משולבים כעת שמה של בתו של בן כלבא שבוע, הלוא היא רחל, וכן הצעתה לר' עקיבא להינשא לו בתנאי שילמד תורה בכל כוחו ומאודו. נניח לפי שעה את השם רחל, שאיננו מצוי בסיפור התלמוד הבבלי ושהמשוררת הביאה אותו ממקור אחר, ונדון בהמשך העלילה, אשר ראשיתה ביוזמת האישה להינשא לר' עקיבא בתנאי שיעסוק בתורה. גם מוטיב זה לקוח מסיפור הבבלי (שם), אשר נביא אותו כעת במלואו, בתרגום מארמית לעברית:³

ר' עקיבא רועה של בן כלבא שבוע היה. ראתה אותו בתו שהיה צנוע ומעולה, אמרה לו: אם מתקדשת אני לך, הולך אתה לבית המדרש? אמר לה הן. התקדשה לו בצנעה ושילחה אותו. שמע אביה, הוציאה מביתו והדירה הנאה מנכסיו. הלך ישב שנים עשרה שנים בבית המדרש. כשבא, הביא עמו שנים עשר אלף תלמידים. שמע זקן אחד

3 בעיקר על פי תרגומו של פרנקל, בשינויים קלים.

שהיה אומר לה: את מתהלכת אלמנות חיות. אמרה לו: אם לי הוא שומע, ישב שתיים עשרה שנים אחרות. אמר: ברשות אני עושה. חזר, הלך וישב שתיים עשרה שנים אחרות בבית המדרש. כשבא, הביא עמו עשרים וארבעה אלפי תלמידים. שמעה אשתו, הייתה יוצאת לקראתו. אמרו לה השכנות: שאלי בגדים, לבשי והתכסי. אמרה להן 'יודע צדיק נפש בהמתו' (משלי יב, י).⁴ כאשר הגיעה אצלו נפלה על פניה, וכשנשקה לרגלו היו דוחפים אותה השמשים. אמר להם: עזבוה, שלי ושלכם שלה הוא.

מבין כל הפרטים הרבים שבסיפור נשים נא לב לכך כי בתו של בן כלבא שבוע (שאינה קרויה כאן, כאמור, בשם) מציעה למי שעתיד להיות רב בישראל הצעה מורכבת: היא תתקדש לו לאישה (ובלשון ימינו: הם יתארסו) והוא יצא ללימודים, מתוך הסכמה כי עם סיום לימודיו ישוב ויממש את הנישואין במלואם. לפי הבנה זו – שעוד נמצא אותה מפורשת במקור אחר – לא שהו עקיבא ואשתו יחדיו כזוג נשוי מיום שהתארסו ובמשך עשרים וארבע שנים. מה אירע לר' עקיבא ולאותה אישה במשך התקופה הארוכה הזו – לא נדע, אך ברור כי היא חייתה בעוני רב, וזאת משום שהיא סולקה מבית אביה אשר נדר שלא להניח לבתו ליהנות מרכושו. בשבוב לאחר תריסר שנים שומע ר' עקיבא אדם המקנטר את ארוסתו, 'את מתהלכת אלמנות חיות',⁵ ותשובתה בחום לבה למקנטר, מבלי שהיא מודעת לכך שר' עקיבא מאזין לדבריהם, היא לדידו של הבעל בסיס מספיק להתנתקות של תריסר שנים נוספות, על יסוד האמונה כי 'ברשות אני עושה'.⁶ את הכרת הטובה שחש ר' עקיבא כלפי אותה אישה, אשר ויתרה על חיי הנישואין למען האידיאל של לימוד תורה, מבטא ר' עקיבא בקובעו כי 'שלי ושלכם – שלה הוא': כל תורתו וכל תורת תלמידיו אינו אלא בזכותה שלה.⁷ בהמשך אף מסופר על בן כלבא שבוע שבא אל ר' עקיבא

4 השימוש בפסוק זה דורש הסבר. כוונתו כאן לומר, כי אין לאישה ספק שר' עקיבא, הוא "הצדיק", יזהה אותה גם בלבושה הדל, שכן הוא רואה לנפשה, והשימוש בלשון "בהמה" הוא גררה מלשון הפסוק, עניין ענווה והקטנת ערך עצמית. אך ראו דברי בויארין, המפרש את הדברים בדרך אחרת, כרמז ליחסי רועה וכבשה כנועה. תיבת "רחל", כידוע, משמעה גם כבשה, ובויארין מנצל עובדה זו לפרשנות מיוחדת של יחסי ר' עקיבא ואשתו.

5 השו: שמואל ב כ, ג ובראשית רבה כג, יט (תיאודור-אלבק, עמ' 222), והכוונה כאן לאישה נשואה שבעלה בחיים אך איננו מצוי עמה והריהי יושבת בדד, כאלמנה.

6 על עניין ה"רשות" שצריכה האישה לתת לבעלה היוצא ללימודים ראו להלן.

7 ואולי הוא מבקש גם לומר, כי התלמידים הם הם צאצאיהם (הרוחניים) שלו ושל רעייתו, תחליף

כדי שיתיר את הנדר שנדר, ולאחר שנתגלה לו כי החכם המפורסם הוא הוא חתנו, 'נפל על פניו ונשקו ברגלו ונתן לו מחצית ממונו'.

והנה, בניגוד לסיפור זה, שעל פיו יוצא ר' עקיבא ללימודים סמוך לאירוסיו ולפני מימוש הנישואין, מספרת רביקוביץ בפזמונה סיפור אחר:

והיו גרים במתבן
 בגורן אחד לא ידוע,
 זוג אחד פשוט ללא שם
 שהיה מעולה וצנוע,
 ובבוקר היה מלקט התבן מתוך שיערה
 אמרה לו רחל: תהיה אהובי גדול בתורה.

קם הרב ונסע לבירה
 לגמוע תורה כמבוע,
 ושם בגורן נשארה
 בתו של כלבא שבוע,
 ומקץ עשרים שנה, כאשר הלבין שיערה
 שב בעלה לביתו והוא גדול בתורה.

חזר הרב לביתו
 וכל נפשו געגוע,
 חזר הרב אל אשתו
 בתו של כלבא שבוע,
 הדפוח משם תלמידיו, אמרו לה: סורי אישה,
 אמר הרב: הניחוחה, כי היא תורת הקדושה.

ברור שהמשוררת נטלה לעצמה חירות רבה בשעת עיבוד המסופר במסכת כתובות

לצאצאים ביולוגיים. הסיכוי שאישה כבת ארבעים שנה תזכה לפרי בטן, קטן היה באותם ימים. עם זאת, מקורות אחרים מעידים על בנים ובנות שהיו לר' עקיבא (וראו החומר שאסף ל' קאנוביץ בספרו רבי עקיבא – אוסף שלם של דברי רבי עקיבא בספרות התלמודית והמדרשית, ירושלים תשט"ז, עמ' כח-כט), אך הסיפור סגור בפני עצמו ואין ראוי לנסות ולהשלימו בעזרת סיפורים אחרים או מסורות אחרות.

שבבבלי,⁸ וזאת על ידי שינוי מספר השנים שבהן שהה ר' עקיבא בבית המדרש, על ידי התעלמות מסיפור חזרתו הביתה לאחר שנים עשרה שנה או מסיפור נדרו של בן כלבא שבוע והתרתו, על ידי הוספת פרטים ציוריים כגון הלבנת שיערה של האישה או הגעגועים שחש הבעל כלפיה, בשינוי המילים 'שלי ושלכם שלה הוא' ל'כי היא תורתי הקדושה', אך בראש ובראשונה, ובעיקר, על ידי שילוב סיפור אחר, שונה, אל תוך הסיפור הזה. כוונתי למסורת אחרת המצויה אף היא בתלמוד הבבלי (נדרים נ ע"א) שזה לשונה, בתרגום לעברית:

ר' עקיבא נתקדשה לו בתו של בן כלבא שבוע. שמע בן כלבא שבוע והדירה הנאה מכל נכסיו. הלכה ונישאה לו. בימות החורף היו ישנים במתבן והיה מלקט תבן מתוך שערותיה. אמר לה: אילו היה בידך, הייתי נותן לך ירושלים של זהב.⁹ בא אליה ונדמה להם כבן אדם, וקרא על הפתח ואמר להם: תנו לי קצת תבן, שאשתי ילדה ואין לי במה להשכיבה. אמר רבי עקיבא לאשתו: ראי אדם זה שאפילו תבן אין לו! אמרה לו: לך לבית המדרש. הלך שנים עשרה שנים...¹⁰

מסיפור זה עולה בבירור כי "נתקדשה" עניינו אירוסין בלבד, שהרי רק לאחר שהדיר האב את בתו הנאה מכל נכסיו, הלכה ונישאה לר' עקיבא. ויושם על לב שעל פי מסורת זו לא נתקדשה הנערה בתנאי כלשהו. הרעיון ללכת ללמוד תורה התעורר מאוחר יותר במהלך חייהם המשותפים, ומבחינה זו אין שתי המסורות שבתלמוד הבבלי עולות בקנה אחד. במסכת כתובות מדובר באירוסין על מנת ללמוד תורה,

8 ולהלן עוד ננסה להצביע על המקור העיקרי שעשתה בו רביקוביץ שימוש בעת כתיבת הפזמון הזה.
9 שירה המפורסם של נעמי שמר משנת תשכ"ז, "ירושלים של זהב", נטל כמובן את שמו מסיפור זה. ומה הוא אותו תכשיט של זהב: תכשיט למצח, לזרוע, לצוואר או לשיער? מרוח הסיפור נראה לי לומר, שמדובר בסיכה שאוספת את השיער הפזור ומונעת את חדירת התבן לתוכו, אך ראו גם הערה 15 להלן ובעיקר: S.M. Paul, 'Jerusalem a City of Gold', *IEJ* 17 (1967), pp. 259-263. לדעתו של פאול המדובר בכתר של זהב. מעניין לציין כי תכשיט של זהב ושיערה של אשת ר' עקיבא נזכרו גם במסורת נפרדת בירושלמי (שבת ו, א [ז ע"ד] וראו גם שם סוטה ט, טז [כד ע"ג]). שם נאמר שאשתו של רבן גמליאל קינאה באשתו של ר' עקיבא על התכשיט, אך בעלה שאלה (המקור בארמית): 'האם היית עושה לי מה שעשתה היא שהייתה מוכרת את מקלעות ראשה ונותנת לו כדי שיעמול בתורה?'

10 המשך הסיפור דומה עקרונית לסיפור שבמסכת כתובות ולא נעסוק בכל ההבדלים שבין שתי המסורות, מרביתם משניים לענייננו כאן, כגון שלפי מסכת נדרים שב ר' עקיבא לביתו לאחר י"ב שנים בגפו ושמע את אשתו מדברת עם "רשע" אחד.

ובמסכת נדרים מסופר על נישואין מלאים שלימוד התורה צמח מהם בשלב מאוחר יותר. לא קל להלום את שתי המסורות זו עם זו, אך רביקוביץ הצליחה לעשות זאת בצורה נאה, ודומה כי גם לומדי התלמוד הבבלי לא התקשו יתר על המידה בפרט זה, או בפרטים זעירים אחרים, המבדילים בין שתי המסורות.

קודם שנמשיך, מן הראוי שנסביר משהו מן הסיפור במסכת נדרים. הזוג שהודח מבית אבי הכלה נאלץ לבלות את לילותיו במתבן, על ערמות החציר והתבן, ור' עקיבא נהג עם בוקר ללקט את התבן משערותיה של רעייתו. באחת הפעמים הביע את צערו על מצבם הכלכלי העגום באומרו כי אילו יכול היה, היה נותן לה תכשיט של זהב בדמותה של העיר ירושלים.¹¹ באמירה זו מבטא הגבר את תסכולו על עוניים, אך בעת ובעונה אחת הוא גם נותן ביטוי להערכה לא נכונה שהעריך את החלטתה של אשתו להינשא לו. אכן, לו רצתה בתו של בן כלבא שבוע, מעשירי ירושלים,¹² בעל שייתן לה תכשיטי זהב, היו רחובות העיר מלאים במחזרים עתירי ממון. היא בחרה בו מסיבה אחרת, מן הסתם בשל תכונותיו המיוחדות, וכדי לאפשר לה להסביר לו זאת נזקק המספר לשלב בסיפור את אליהו הנביא, המתגלה פעמים רבות בסיפורי חכמים כדי לבאר להם את המציאות עד תום.¹³ ר' עקיבא חש שהם זוג אומלל וחסר כול, אך אליהו המחופש מלמד אותו כי ישנם אנשים שמצבם קשה משלהם. כשר' עקיבא מבין כי אין לו על מה להתלונן, מנצלת האישה את ההזדמנות לומר לו כי מה שביקשה בנישואיה לו אינו תכשיטים יקרי ערך אלא בעל שיהיה תלמיד חכמים, ובעקבות זאת היא שולחת אותו לבית המדרש.

בין כך ובין כך, שתי המסורות שבתלמוד הבבלי – אם נתעלם מן ההבדלים שביניהן – מציגות אישה אחת, עלומת שם, בתו של בן כלבא שבוע, אשר דחפה את בעלה ללימוד תורה במשך תקופה ממושכת, דבר שהוא עשה הרחק ממקום מגוריה. שתי

11 תכשיט בדמות העיר ירושלים, הנעשה בתקופתו של ר' עקיבא (או בתקופת התהוות התלמוד הבבלי בכלל), מסמל, כמובן, את תקוות העתיד לתקומתה של העיר החריבה. לעניין זה ראו גם: י' גפני, 'ירושלים בספרות חז"ל', ספר ירושלים בתקופה הרומית והביזאנטית 70–638, ירושלים תשנ"ט, עמ' 35–59.

12 עושרו של בן כלבא שבוע נזכר בהקשרים רבים בספרות חז"ל וכמעט תמיד בצמוד לאירועי חורבן ירושלים. ראו, למשל, גיטין נו ע"א.

13 וראו: א' מרגליות, אליהו הנביא בספרות ישראל, באמונתו ובחיי רוחו, ירושלים תש"ך, ובעיקר פ' פלאי, 'אליהו הנביא בבית מדרשם של חז"ל', באורח מדע – מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי, לוד תשמ"ו, עמ' 141–168.

המסורות האלה נתחברו והיו לאחת בפזמון שחיברה דליה רביקוביץ, ולא רחוק לשער שעשתה זאת בהשפעתו הגדולה של ספר האגדה של ביאליק ורביניצקי, ההולך גם הוא בדרך זו: מצרף את שני סיפורי הבבלי לאחד ואף מכניס בהם שינויים כגון אלו שראינו בפזמון.¹⁴

עם זאת, נוספו בפזמון זה על סיפורי הבבלי המאוחדים שני פרטים נוספים: השם רחל מכאן וגילו של ר' עקיבא, "ארבעים שנה", מכאן. מסתבר שהמשוררת צירפה אל תוך תערובת סיפורי הבבלי גם פרטים מסיפור אחר, שונה לחלוטין, על ראשיתו של ר' עקיבא, סיפור המצוי לנו במסורת ארץ-ישראלית, בחיבור הקרוי "אבות דרבי נתן". סיפור זה מובא בספר האגדה מייד לאחר נוסח הסיפור(ים) מן הבבלי, וזה עיקרו (על פי נוסח א של המדרש, פרק ו [עמ' 28-30 במהדורת שכטר, ניו-יורק תשכ"ז]):¹⁵

מה היה תחילתו של ר' עקיבא? אמרו: בן ארבעים שנה היה ולא שנה כלום. פעם אחת היה עומד על פי הבאר. אמר: מי חקק אבן זו? אמרו לו: המים שתדיר נופלים עליה בכל יום. אמרו לו: עקיבא, אי אתה קורא "אבנים שחקו מים" (איוב יד, יט)? מיד היה רבי עקיבא דן קל וחומר בעצמו: מה רך [המים] פסל את הקשה [אבן], דברי תורה שקשין כברזל על אחת כמה וכמה שיחקקו את לבי שהוא בשר ודם, מיד חזר [שב על עקבותיו] ללמוד תורה. הלך הוא ובנו וישבו אצל מלמדי תינוקות. אמר לו: רבי, למדני תורה. אחז רבי עקיבא בראש הלוח¹⁶ ובנו בראש הלוח. כתב לו אלף בית

14 לדרך העיבוד של הסיפורים הבבליים שעסקנו בהם בספר האגדה מקדיש אדרת את מרבית דבריו וראו גם: ח"נ ביאליק ו"ח רביניצקי, ספר האגדה, א/א, תל אביב תרצ"ו, עמ' מו-מז, סימן קנה. על פי התרגום בספר האגדה מדובר ב"כלבא שבוע" (ולא "בן כלבא שבוע"). "מלקט תבן מתוך שערותיה", "דחפה תלמידיו", "אמר להם הניחוה" - כולם ביטויים או רעיונות הבאים לידי ביטוי בפזמונה של רביקוביץ.

15 וראוי להשוות את הדברים לנוסח ב, של אותו מדרש, בפרק יב (מהדורת שכטר, עמוד 30), ושם "עשה לאשתו כתר של זהב" (וראו הערה 9) ועוד יש להפנות למה שקרוי במהדורת שכטר בשם "הוספה ב לנוסחא א" (שם, עמ' פא-פב), הנראה כעיבוד עממי, מאוחר יותר ומורחב מאוד של המסורת.

16 על הלוח ועל תרומתו של הסיפור להכרתנו את החינוך בתקופת חז"ל ראו: ג' גפני, 'חינוך קטנים בתקופת התלמוד - מסורת ומציאות', בתוך: חינוך והסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 63-78.

ולמדה. אלף תיו ולמדה. תורת כהנים [ספר ויקרא]¹⁷ ולמדה. היה לומד והולך עד שלמד כל התורה כולה. [...] בכל יום ויום היה מביא חבילה של עצים חציה מוכר ומתפרנס וחציה מתקשט [משתמש] בה. עמדו עליו שכניו ואמרו לו: עקיבא, אבדתנו בעשן. מכור אותן לנו וטול שמן בדמיהן ושנה לאור הנר. אמר להם: הרבה סיפוקים אני מסתפק בהן, אחד שאני שונה בהן [לומד לאורם] ואחד שאני מתחמם כנגדן ואחד שאני ישן בהן [...] בן ארבעים שנה הלך ללמוד תורה, סוף שלש עשרה שנה לימד תורה ברבים. אמרו: לא נפטר מן העולם עד שהיו לו שולחנות של כסף ושל זהב ועד שעלה למיטתו בסולמות של זהב. הייתה אשתו יוצאה בקרדוטין [מין נעליים] ובעיר [תכשיט בצורת עיר] של זהב. אמרו לו תלמידיו: רבי ביישנתו ממה שעשית לה. אמר להם: הרבה צער נצטערה עמי בתורה.

ממסורת זו הביאה רביקוביץ אל הפזמון נתון שקשה להולמו עם סיפור התלמוד הבבלי: רבי עקיבא בן ארבעים שנה היה כשהחל ללמוד תורה. רוח הסיפור בבבלי מחייבת לומר, כי בתו של בן כלבא שבוע שהתקדשה לר' עקיבא צעירה בשנים הייתה, רווקה וסמוכה על שולחן אביה, וקשה לומר שביקשה להינשא לאדם שהיה מבוגר ממנה בשנים כה רבות. הסיפור באבות דרבי נתן, לעומת זאת, מספר על אדם נשוי ואב לילד בגיל בית הספר, ושם אכן ניתן לדבר על גיל גדול שכזה.¹⁸ ואין זה, כמובן, השינוי היחיד שבין המסורת הבבלית למסורת הארץ-ישראלית.

בניגוד לסיפור שבבבלי מציגה המסורת הארץ-ישראלית תיאור שונה בהרבה של ראשיתו של ר' עקיבא: הוא, כאמור, אדם מבוגר, נשוי ואב לילדים (בניו ובנותיו נזכרים בהמשך המסורת שב"אבות דרבי נתן", ראו להלן), הלומד תורה בסיועה של אם ילדיו, אשר אין הוא זונח אותה אף לא ליום, הוא גר עמה ועם ילדיהם, ומשלב את לימודיו בעבודה קשה לפרנסתו ולפרנסת בני ביתו. אין זו בת עשירים אלא

17 כדרך אגב מעיד גם מקור זה על המנהג לפתוח את לימוד הקריאה בספר ויקרא דווקא. ראו: 'מפני מה מתחילין לתינוקות מתורת כהנים? אם כן יתחילו להן מבראשית, אלא אמר הקב"ה מה הקרבנות טהורים והתינוקות טהורים - יבואו טהורים ויתעסקו בטהורים' (ויקרא רבה ז, ג).

18 קביעת הגיל הזה ("ארבעים"), יותר משהיא נתון היסטורי, הריהי מבקשת לחדד את הקשר שבין ר' עקיבא ובין משה רבנו (ודמויות אחרות בעולמם של חז"ל, כגון הלל הזקן), אשר אורך חייהם היה על פי המסורת 120 שנה, ואלו חולקו לשלוש תקופות סימטריות בנות ארבעים שנה. ראו, למשל, בראשית רבה ק, כב (תיאודור-אלבק, עמ' 1294-1295).

אישה שמעמדה לא זוכה להדגשה; אין היא שולחת אותו ללמוד תורה במשך כ"ד שנים אלא מסייעת בידו במהלך חיי היום-יום במשך י"ג שנים; רבי עקיבא אף איננו רועה צאן אלא חוטב עצים. ואם יש דבר מה המשותף למסורת הבבלית ולמסורת הארץ-ישראלית, הרי זו הקביעה כי ר' עקיבא התקרב אל עולם התורה בגיל מבוגר, כאשר אישה שעמדה לצידו סייעה לו בכך.¹⁹ ועוד משותפת לשתי המסורות הקביעה, כי ר' עקיבא הוקיר את אשתו על מעשיה והכיר לה טובה בדרכים שונות, ואף סיים את חייו בעושר גדול. ומי יודע אם שני משפטים אחרונים אלו, והם בלבד, אינם הבסיס ההיסטורי העומד ביסוד המסורות כולן.

בהמשך הסיפור באבות דרבי נתן מצאנו גם את השם "רחל". בקטע ששולב בסיפור על ראשיתו של ר' עקיבא נאמר כי –

עתידי רבי עקיבא לחייב את כל העניים בדין, שאם אומרים להם: מפני מה לא למדתם [תורה], והם אומרים: מפני שעניים היינו, אומרים להם: והלא רבי עקיבא עני ביותר ומדולדל היה! ואם אומרים [העניים]: מפני טפינו, אומרים להם: והלא רבי עקיבא היו לו בנים ובנות! אלא אומרים להם: מפני שזכתה רחל אשתו.

עוסקים אנו כאן באיזה משפט עתידי שבו יובאו העניים לדין על שלא למדו תורה, וטענותיהם כי צאצאיהם או עוניים מנעו מהם לעשות זאת יידחו על יסוד הדוגמה האישית שהציג ר' עקיבא. המשפט האחרון ('אלא אומרים להם מפני שזכתה רחל אשתו') הוא סתום ולא ברור כיצד יש להבינו. נוסחו קשה (ויש כתבי-יד הגורסים 'מפני שפרנסתו [או: זנתו] רחל אשתו'),²⁰ לא ברור מי הם אותם "אומרים" ומה היא בדיוק טענתם. כך או כך, נזכר כאן השם רחל, אשר שולב בידי דליה רביקוביץ בתוך סיפורי התלמוד בבלי, בצד קביעת גילו של ר' עקיבא.²¹

19 ר' עקיבא עצמו מעיד במקום אחר על היותו בראשית חייו בור ועם הארץ (פסחים מט ע"ב). על מסורות שונות לחלוטין, ואף מנוגדות, באשר לראשיתו של ר' עקיבא ראו גם ירושלמי נזיר ז, א (נו ע"א) והשוו גם בראשית רבה א, יא (תיאודור ואלבק, עמ' 10) – מסורת שעל פיה היה ר' עקיבא כבר בילדותו תלמיד מצטיין בבית המדרש. בשני סיפורים אלו לא נזכרת אישה כלל ועל כן לא נעסוק בהם כאן.

20 אילן, עמ' 43, הערה 130 (בשם מ' קיסטר).

21 על הבסיס לקביעת השם כ"רחל" דווקא ראו אילן, עמ' 289–291 ושם סיכום המחקר הקודם בסוגיה

מבחינה ספרותית צריכים אנו אפוא לדבר על שתי נשים שונות: זו המתוארת בבבלי וזו הנזכרת במקור הארץ-ישראלי. האם מבחינה היסטורית מדובר כאן באישה אחת שעוצבה בשתי דרכים נפרדות, או שמא באמת נשוי היה ר' עקיבא לשתי נשים שונות? ואם כן הוא, כיצד אפשר ששני הסיפורים יהיו "אמת"? לא לנו הפתרונים, אף שנמצאו גם כותבי דברי הימים שקיבלו את שני הסיפורים כאמת, אם כי התקשו בסדר הזמנים העולה מהם.²² אנו מעדיפים ללכת בדרכם של החוקרים הקובעים, כי השאלה ההיסטורית היא טפלה, וחשובה ממנה היא השאלה הרעיונית-ספרותית. כל אחד משני המרכזים שבהם עוצבה היהדות של חז"ל, ארץ ישראל מכאן ובבל מכאן, בנה את דמותם של ר' עקיבא ושל אשתו בצורה אחרת, והעמיד לפנינו, מבחינה ספרותית, נשים שונות: אישה "בבלית" ואישה "ישראלית".

כיצד נוצר ההבדל הזה בין האישה "הבבלית" ל"ארץ-ישראלית"?²³ כיצד נוצרו שתי מסורות כה שונות ומנוגדות על ראשיתו של ר' עקיבא? מתברר כי מדובר כאן בעיקרו של דבר בשאלה מרכזית בעולמם של חכמים, שאלת הרשות לעזוב את הבית לשם לימוד תורה, שהיא למעשה שאלת המתח בין חיי משפחה לחיי תורה.²⁴ 'התלמידים יוצאין לתלמוד תורה שלא ברשות (נשותיהם) – שלושים יום', אומרת המשנה (כתובות ה,ו). משנה זו מוסברת בדרכים שונות בשני התלמודים. התלמוד הירושלמי מבאר את המשנה בקביעה, כי 'שלא ברשות בתיהן [נשותיהם] – שלושים יום, הא ברשות בתיהן – אפילו כמה', כלומר רק ברשות האישה ניתן לצאת לתקופה ארוכה העולה על חודש ימים. אך בתלמוד הבבלי נקבע שדעת המשנה היא דעת יחיד וכי ההלכה היא ש'התלמידים יוצאין לתלמוד תורה שתים ושלוש שנים שלא ברשות' נשותיהם, וברשות – כל שכן. מסתבר כי תנאי החיים הכלכליים, המרחקים הגיאוגרפיים ופיזורם של בתי המדרש, אופי החברה והאנשים והמקום שהעניקו בחייהם לערך לימוד התורה²⁵ – נתונים אלה הביאו כל אחד משני

זו (ובעיקר ההסתמכות על הפתגם "רחילא בתר רחילא אזלא" המופיע בבבלי, כתובות סג ע"א לאחר סיפורנו). ומפתה עד מאוד הדעה (המובאת על ידי בויארין ואילן) כי השם רחל נבחר בשם הקשר הצלילי שבין השמות יעקב ועקיבא, ובעיקר בשל הדמיון במסופר עליהם: וכי מי הוא רועה הצאן שחוננו והוא לא מצאו שפה משותפת ואשר חיכה לאהובתו, והיא המתינה לו, שתי תקופות זמן קצובות (שבע או שתיים עשרה שנים)?

22 כך, למשל, קולין וכן לאחרונה תירוש ופישלר.

23 בחידוד הרקע ההיסטורי ליצירת המסורת הבבלית נודע מקום חשוב למחקרו של בויארין.

24 ובכך עוסקים בעיקר פרנקל, ולר וביארין.

25 מסתבר שניתן להצביע על הפרש מסוים בין חכמי בבל לחכמי ארץ-ישראל במה שנוגע ליחסם אל

המרכזים לפיתוח תפיסה אחרת של פרשנות לאמירה המפורסמת "ריחיים בצווארו ויעסוק בתורה" (ראו קידושין כט ע"ב). סיפור ראשיתו של ר' עקיבא בבבלי שואל כביכול בתמיהה: "ריחיים בצווארו – ויעסוק בתורה?" אך הירושלמי קובע כביכול כי אכן "ריחיים בצווארו – ועם זאת יעסוק בתורה!" כל מרכז צייר אפוא את ר' עקיבא – התלמיד בה"א הידיעה – לפי הנחותיו שלו ובהתאם לצרכיו, מרכז מרכז והאמת שלו. האמת ההיסטורית כבר נתעלמה מאתנו ולמעשה היא אף חשובה פחות. ההווה עושה שימוש בדמויות העבר כדי להבין את עצמו, לתאר את דרכיו שלו ולהצדיקן. ומה שעושים חכמים בדמויות המקראיות, על דרך המדרש, עשויים הם לעשות גם בדמויותיהם הכבירות של החכמים שקדמו להם.

ובכך לא די, כי מסתבר שבצד האישה "הארץ-ישראלית" ובצד האישה "הבבלית", ידוע לנו מן המקורות על אישה שלישית שנישאה לר' עקיבא, זו האישה הרומית. היא, כמסופר, הייתה תחילה אשתו של הנציב הרומי בארץ ישראל בימי מרד בר כוכבא, הלוא הוא Tineius Rufus הקרוי במקורותינו בשם טורנוסרופוס, מי שאחראי על פי המסורת בין השאר לדיכוי המרד ולהוצאתו של ר' עקיבא להורג. וזה סיפור המעשה המצוי בקצרה בתלמוד הבבלי (עבודה זרה כ ע"א [בתרגום לעברית]):

רבי עקיבא ראה את אשת טורנוסרופוס הרשע, ירק שחק ובכה. ירק – שהייתה באה מטיפה סרוחה, שחק – שעתידה להתגייר ולהינשא לו. בכה – על יופיה הרב שעתיד לבלות [להתכלות] בארץ.

יש כאן הודאה מפתיעה ביופייה הגדול של האישה, למרות הידיעה שמקור כל הגופניות האנושית היא ב"טיפה סרוחה" ועל כן אין בה ממש, אך גם שמחה על שהיא מיועדת להינשא לו. ומדוע תעשה אישה רומית כך? על כן אין התלמוד אומר

לימוד התורה כערך העליון בחיי האדם (בבל) או כאחד הערכים החשובים שבהם, אם כי לאו דווקא הראשון במעלה (ארץ-ישראל). למסקנה זו הגיע קלמין מכיוון אחר, תוך בדיקת התיאור שהוצע בכל אחד משני המרכזים לגזירות שהוטלו על עם ישראל בידי הרומאים. קלמין מראה כי בבבל ראו את האיסור על לימוד התורה כגזירה הקשה והנוראה מכול, בעוד שבמקורות ארץ-ישראל מוענק לאיסור זה מעמד מקביל לפגיעה במצוות ובנוהגים דתיים אחרים. ראו: R. Kalmin, 'Rabbinic Traditions about Roman Persecutions of the Jews: A Reconsideration', *JJS* 54 (2003), pp. 21-50.

דבר, אבל רבנו ניסים (ברצלונה, המאה הי"ד) יודע לספר כך בפירושו למסכת נדרים דף נ ע"ב (בתרגום כמה מן הביטויים לעברית):

שהיה ר' עקיבא מקפחו [את טורנוסרופוס] בפסוקים בפני קיסר [מנצח אותו בויכוחים בעזרת פסוקי המקרא] ומקנטרו בדברים. פעם אחת בא לביתו סר וזעף, אמרה לו אשתו: מפני מה פניך זועפים? אמר לה: מפני ר' עקיבא שמקנטר אותי בכל יום בדברים. אמרה לו: אלוהיהם של אלו שונא זימה הוא, תן לי רשות ואכשיל אותו בדבר עבירה [בתחום האסור שבינו לבניה]. נתן לה רשות ונתקשטה והלכה לה אצל ר' עקיבא. כשראה ר' עקיבא אותה רק [ירק] שחק ובכה. אמרה לו: מה הם שלושה דברים אלה? אמר לה: שניים אפרש שלישי לא אפרש. רקקתי - על שבאת מטיפה סרוחה, בכיתי - על יופי זה שיבלה באדמה. והוא שחק שצפה ברוח הקדש שעתידה להתגייר ולהינשא לו ולא רצה להודיעה. אמרה לו: כלום יש תשובה? אמר לה: הן, הלכה ונתגיירה ונשאת לו לר' עקיבא והכניסה לו ממון הרבה.²⁶

המסורת על נישואי רבי עקיבא לאשת אויבו הגדול, טורנוסרופוס, מה שנראה כניצחון הרוחני הסופי של היהודי על השליט הרומי, ידועה הרבה פחות מזו על רבי עקיבא ואשתו "הארץ-ישראלית" והרבה הרבה פחות מנישואי רבי עקיבא לאשתו "הבבלית". לא ברור על איזה רקע צמחה המסורת המשיאה את גדול חכמי המאה השנייה לרומית,²⁷ וייתכן שהיא חלק מן ההתלבטות בשאלת האפשרות לקבל לחיק היהדות נשים שנתגיירו כדי להינשא עם יהודים, סוגיה שניסרה בעולמם של חכמים בימים קדומים.²⁸ אם נאמר כי גם ר' עקיבא, גדול הדור, עשה כן, נמצאנו

26 ומעניין כי גם בסיפורים אחרים העוסקים במקורות עושרו של ר' עקיבא נודע תפקיד חשוב לנשים דווקא, מרביתן נוכריות. ראו נדרים נ ע"א-ע"ב ופירושיהם של רש"י ורבנו נסים, שם. אני מקווה להרחיב בעניין זה במקום אחר. בינתיים ראו: ל' לנדאו, 'ר' עקיבא והמטרונות: בין קריאה צמודה לגישה גנטית', דפים למחקר בספרות 7 (תשנ"א), עמ' 293-304.

27 לדעת פישלר זה ביטוי של 'אי נוחיות מהפגנתו האוהדת [של ר' עקיבא] כלפי בר כוזבא', אך הדברים אינם מסתברים. מסיפור נישואיו לרומית לא עולה נימה של ביקורת.

28 ראו למשל: S.J.D Cohen, *The Beginnings of Jewishness*, Berkeley 1999, pp. 155-156, 170-171, ושם הובאו מחקרים נוספים.

תומכים במעשה שכזה ומאשרים אותו. ואולי מבקשת המסורת, כנרמז לעיל, לומר כי ההעדפה שהעדיפה הגבירה הרומית את החכם היהודי ואת היהדות מלמדת על יתרונה של דתם של הנכבשים על דתה ואמונותיה של האומה הכובשת. בין כך ובין כך נראה, כי צורך כלשהו הוא שהביא ללידת המסורת הזו, ונראה לי כי שומה עלינו לגזור ממנה גזירה שווה גם בנוגע לשאר סיפורי הנשים שדנו בהם ולראות בסיבות שהביאו ליצירתם את העיקר.²⁹

המקורות, כך מסתבר, אכן מדברים על שלוש נשים, ולו כאידיאות או כסמלים. אמנם אפשר בדוחק לטעון כי כל הסיפורים אמת הם,³⁰ וכי אפשר לפזר את שלוש הנשים לאורך חייו של רבי עקיבא או לעשותו נשוי לשתים במקביל, אך דומה שגישה הרמוניסטית זו איננה נכונה, ולמעשה אין בה כל צורך, ויבוא סיפור אשתו "הרומית" של ר' עקיבא וילמד על שני הסיפורים האחרים. מי שצריך לספר על חכם אשר עוזב את הבית לשם לימוד תורה, כדי לקדם דרך כזו של חיים – יספר על האישה "הבבלית", ומי שצריך לספר על חכם אשר נשאר בבית בשעה שלמד תורה, כיוון שכך נראה לו שצריך תלמיד חכמים לנהוג – יספר על האישה "הארץ-ישראלית", אך מי שצריך לספר על חכם הנושא אישה נוכרייה שהתגיירה ימצא שלל רב דווקא ב"רומית". כל אלה גילו בזיכרונות ההיסטוריים על אודות רבי עקיבא חומר מספיק כדי לבנות להם את רבי עקיבא שלהם.

והדורות שבאו אחרי חז"ל, ואנחנו ביניהם, העדיפו להבליט את סיפור רבי עקיבא ואשתו "הבבלית", ולהצניע במידה מרובה את הסיפור על האישה "הארץ-ישראלית" וכמעט ולהשכיח את זו "הרומית". זאת עשו מסיבות רבות ושונות – ובראש ובראשונה בשל עליונותו של התלמוד הבבלי על שאר המקורות הקדומים, ואולי משום שהסיפור הרומנטי מושך את הלב יותר מאחרים. מסתבר כי ההווה, כל הווה, בורר לו מן העבר ומצייר את העבר לפי צרכיו שלו, שכן לכל מרכז תרבותי, כמו לכל חברה או קבוצה בחברה, לכל סופר, לכל אמן ואף לכל אדם מן השורה, תפיסה משלו של העבר ושל דמויותיו. ועל כן, בין אם נשא ר' עקיבא אישה ובין אם נותר ברווקותו, בין אם התחתן פעם אחת ובין אם נשא כמה וכמה נשים, בין שאשתו הייתה בתו של בן כלבא שבוע העשיר, בין שהייתה אשתו לשעבר של רשע

29 ומעניין שרק חוקרים בודדים (כגון אילן, עמ' 48, הערה 146) דנים בסיפור האישה הזו יחד עם סיפור נשותיו האחרות של ר' עקיבא. נראה לי כי כך צריך לעשות, וכך אכן נעשה אף במאמר זה.

30 גם כאן ראו קולין, תירוש ופישלר.

רומי ובין שהייתה אישה אחרת ורחל שמה – בין כך ובין כך, לכל אחד ר' עקיבא משלו, ופזמונה של דליה רביקוביץ – על אותו אדם "מעולה וצנוע", שגמע "תורה כמבוע" ושב אל אשתו כשכולו "געגוע" – הוא אחד מאותן האספקלריות הרבות שבהן משתקפות אלינו דמותו של ר' עקיבא ודמויותיהן של הנשים שעמן חלק, לפחות על פי הספרות, את חייו.

